

התכסית האנושית ומודיעין תרבותי במבחן המלחמות העכשוויות

קובי מיכאל ועומר דוסטרי

מאמר זה מבקש לתאר ולהגדיר את תפיסת התכסית האנושית, שהתפתחה בצבא האמריקאי לאור ניסיונו באפגניסטן ובעיראק. המאמר יעמוד על הסיבות שהובילו את הצבא האמריקאי לפתח תפיסה זאת; יתמקד בתשתית התיאורטית ובזיקות שבין התכסית האנושית לבין מודיעין תרבותי ואינטליגנציה תרבותית. כל אלה, לאור הניסיון האמריקאי והישראלי בזירות העימות השונות. הבנה מעמיקה של התרבות המקומית הפכה לתנאי הכרחי להבטחת הרלוונטיות של המשימה הצבאית. המודיעין התרבותי, כחיבור בין הידע התרבותי שנוצר באמצעות מערכת התכסית האנושית לבין המודיעין הנדרש לצורך ביצוע המשימה הצבאית, התברר כחיוני ביותר. ההכרה בחשיבות המודיעין התרבותי הובילה את הצבא האמריקאי לפתח את מערכת התכסית האנושית, המושתתת על צוותים מקצועיים של מדעני חברה המצוותים לכוחות ברמות השונות, שתפקידה הוא לתרום להבנת התרבות והחברה בזירות הלחימה. מפקדים ואנשי צוות שלקחו חלק בתוכנית הסכימו על התרומה של מערכת התכסית האנושית לרלוונטיות של המשימה הצבאית ולהצלחתה. אלא שלצד החשיבות שיוחסה למערכת זאת, הפעלתה עוררה גם ביקורת, הן במרחב הצבאי והן במרחב האקדמי. למרות ההתפתחויות המתודולוגיות המבצעיות והארגוניות של מערכת התכסית האנושית בהקשר האמריקאי, עדיין קיימים פערים, והתוצרים במקרים רבים אינם מספקים. גם בקרב גופי הביטחון והמודיעין בישראל קיימים פערי ידע בנושא זה ובהטמעתו בתורת הלחימה ובמתודולוגיה המודיעינית.

מילות מפתח: מודיעין, מודיעין תרבותי, תכסית אנושית, צבא, צה"ל, צבא ארצות הברית, תרבות, מתודולוגיה

ד"ר קובי מיכאל הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי. עומר דוסטרי הוא מוסמך לתואר שני בתוכנית לדיפלומטיה מאוניברסיטת תל אביב ומתמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי.

מבוא

המושג והתפיסה "תכסית אנושית"¹ (Human Terrain) התפתחו בצבא האמריקאי החל משנת 2006, בעקבות קשיים אתם התמודדו כוחותיו בזירה העיראקית והאפגנית. התכסית האנושית מתייחסת ליסודות החברתיים, האתנוגרפיים, התרבותיים, הכלכליים והפוליטיים בזירה רוויית אוכלוסייה אזרחית, שבה פועל כוח צבאי ואשר המפתח להצלחתו הוא התמקדות באנשים.²

חשיבה צבאית ומודיעין, השמים דגש על מיצוי הכוח הצבאי, על יכולות האש ועל טכנולוגיות מודיקות לצורך פגיעה במטרות והשגת הכרעה צבאית, אינם מספיקים כדי להתמודד באופן יעיל עם מבצעים נגד התקוממות או מבצעים לשמירת שלום. במבצעים כאלה נתקל הכוח הלוחם באוכלוסייה אזרחית, שמאפייניה התרבותיים והפוליטיים שונים וזרים מאלה של המדינות מהן הוא מגיע.³ כוח המשימה ושולחיו נדרשים, לפיכך, למודיעין מסוג שונה, שיוכל לסייע בצמצום הפערים בהבנת המאפיינים התרבותיים הקיימים בינו ובין האוכלוסייה המקומית, פערים הפוגעים ברלוונטיות שלו.⁴

על החשיבות של הסוגיה התרבותית עמד גנרל רופרט סמית', שהגדיר את המלחמה בעת החדשה כ"מלחמה בקרב אנשים" (war amongst the people).⁵ מלחמה זו מתאפיינת לדבריו בטשטוש מובהק בין החזית האזרחית לחזית הצבאית, בפעילות צבאית אינטנסיבית בשטחים אורבניים צפופי אוכלוסין ובמעורבות גדלה ומשמעותית של שחקנים לא מדינתיים, בדמות ארגוני טרור וגרילה, הפועלים מתוך האוכלוסייה ובחסותה. מאפיינים אלה משפיעים על המודיעין הנדרש להבנת חשיבותם של האוכלוסייה האזרחית והמרחב האזרחי כמרחבי לחימה, כיעד ללחימה וככלי בלחימה. זאת, תוך שימת דגש על החלשת התמיכה בכוחות המורדים – טרור וגרילה – הגברת התמיכה בצבאות הלוחמים ומינוף השפעתם של מנהיגים וכוחות מקומיים לטובת קידום יעדי הלחימה. אלה, ולצדם ההכרח המוסרי

1 מושג זה הוזכר בעברית לראשונה במאמרו של אהד לסלוי, "התכסית האנושית כבסיס להפעלת הכוח: ההתמודדות עם הבדווים במערכה בנגב במלחמת העצמאות", בתוך: **בין הקטבים**, גיליון 1: ספֶר – עיון בהתהוות האתגר בגבולות (מרכז דדו לחשיבה צבאית בינתחומית והוצאת מערכות, פברואר 2014), עמ' 7–27.

2 Roberto González, "Human Terrain Past, Present and Future Applications", *Anthropology Today* 24, no. 1 (2008): 21-26.

3 Kobi Michael and David Kellen, "Cultural Intelligence for Peace Support Operations in the New Era of Warfare", In *The Transformation of the World of War and Peace Support Operations*, eds. Kobi Michael, David Kellen and Eyal Ben-Ari (Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group, 2009).

4 שם.

5 Rupert Smith, *The Utility of Force: The Art of War in the Modern World* (New York: Alfred A. Knopf, 2007).

והציווי המשפטי הבין-לאומי של הגנה על אוכלוסייה אזרחית, הובילו להפנמת ההבנה כי יש צורך בהעמקת הידע על האוכלוסיות האזרחיות באותם מרחבים. מאמר זה מתאר ומגדיר את תפיסת התכסית האנושית שהתפתחה בצבא האמריקאי ועומד על הסיבות שהובילו אותו לפתח תפיסה זאת. המאמר מתמקד בתשתית התיאורטית, בהגדרותיה ובמאפייניה, ובוחר את הזיקות בין התכסית האנושית ובין מודיעין תרבותי ואינטליגנציה תרבותית, וכן את מאפייני יישומה של התכסית האנושית בזירות העימותים של ארצות הברית וישראל. זאת, תוך הצגת הלקחים הבולטים מהניסיון המצטבר, שלדעתנו יכולים להיות לרוונטיים גם למאפיינים של אתגרי הלחימה שבפניהם ניצב צה"ל.

התכסית האנושית – רקע, מאפיינים והגדרות תיאורטיות

התכסית האנושית מוגדרת כ"אפיון תרבות, אנתרופולוגיה ואתנוגרפיה, הנוגע לאוכלוסייה האנושית ולפעולות גומלין בתוך אזור פעילות משותף". ניתוח התכסית האנושית הוא "התהליך שבאמצעותו ניתן להבין את המרחב האנושי והתפתחותו, והוא משלב בין גיאוגרפיה אנושית ובין מידע תרבותי".⁶

פרויקט מערכת התכסית האנושית הוא תוכנית צבאית אמריקאית המגייסת ומאמנת צוותי תכסית אנושית, הכוללים מומחים צבאיים לצד מומחים אזרחיים, ומציבה אותם ביחידות הצבא בזירות הלחימה.⁷ הפרויקט החל בשנת 2006, לאור קשיי הצבא האמריקאי בהתמודדות עם תנאי הזירות החדשות בעיראק ובאפגניסטן. בעקבות זאת אישר משרד ההגנה של ארצות הברית ומימן בשנת 2007 תמיכה מקצועית לכוחות הצבא האמריקאי שם, לצורך היכרות עם נושאים חברתיים ותרבותיים.⁸

מערכת התכסית האנושית בארצות הברית מנוהלת על ידי "פיקוד ההכשרה והתורה של צבא היבשה של ארצות הברית" (U.S. Army Training and Doctrine Command). צוותים של חמישה עד תשעה אזרחים ואנשי צבא מוצבים בחטיבות, באוגדות ובדרגי מטה ושטח, לצורך הכנתם להתמודדות עם אוכלוסייה אזרחית. הם עושים זאת על ידי מתן הדרכות קפדניות לפני הצבת אותם גורמים בשטח,

6 *Joint Doctrine Note 4/13 – Culture and Human Terrain* (Swindon, Wiltshire: Ministry of Defence, 2013), https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/256043/20131008-_JDN_4_13_Culture-U.pdf.

7 Montgomery McFate and Steve Fondacaro, "Reflections on the Human Terrain System during the First 4 Years", *FEATURES* 2, no. 4 (2011): 63-82, <https://www.ciaonet.org/attachments/19701/uploads>.

8 Christopher A. King, Robert Bienvenu and T. Howard Stone, "HTS Training and Regulatory Compliance for Conducting Ethically-Based Social Science Research", *Military Intelligence Professional Bulletin* 37, no. 4 (2011): 16-20, https://fas.org/irp/agency/army/mipb/2011_04.pdf

וממשיכים במתן תמיכה מקצועית לאחר הצבתם שם, וזאת בעזרת מרכז תמיכה וניתוח ושימוש בטכנולוגיות לניתוח חברתי-תרבותי.⁹ צוותי התכסית האנושית מורכבים ממומחים בעלי רקע במדעי החברה ורקע מבצעי, הרוכשים ידע והבנה על האוכלוסיות המתגוררות בשטחי הלחימה, וזאת בעזרת ראיונות וקשרי גומלין שהם מקיימים עם יחידים מאותן אוכלוסיות.¹⁰ ניתוח מדעי-חברתי של האוכלוסייה המקומית מסייע להגביר את מודעותם של הכוחות הצבאיים בזירה למצב, לשפר תהליכי קבלת החלטות בתחום התרבותי, לחדד את התכליתיות המבצעית ולשמר ולחלוק ידע חברתי-תרבותי.¹¹

בין תכסית אנושית, אינטליגנציה תרבותית ומודיעין תרבותי מהי תרבות?

"תרבות" מוגדרת כמנהגים, מושגים, רעיונות והתנהגות חברתית, המשותפים לקבוצת אנשים ומכוונים את אמונתם והתנהגותם. אפיון תרבות מחייב מענה לשאלות כמו: כיצד אנשים מאורגנים? מהם האמונות והערכים שלהם? מהן הדרכים שבהן אנשים מתקשרים ביניהם ועם אחרים (חיצוניים לחברתם/תרבותם)? ככלל, אנשים אינם מתנהגים באופן אקראי, אלא בדרך שנראית גיונית לאנשים אחרים בקבוצתם. התנהגותם מקובלת ומובנת בתוך הקבוצה בזכות הרעיונות המשותפים שלה, המגדירים מהי התנהגות נורמלית.¹² תרבות כוללת שכבות רב-משמעיות, המתבססות על שפה, חברה, כלכלה, דת, היסטוריה ותחומים אחרים. שכבות אלו באות לידי ביטוי במאפיינים מוחשיים המעצבים את הזהות התרבותית, כגון הופעה פיזית, ביגוד, ארכיטקטורה, מחוות, חוקים חברתיים, סגנון תקשורת ואמונות.¹³

אינטליגנציה תרבותית

בשפה האנגלית יש זהות מילולית בין "אינטליגנציה תרבותית" ובין "מודיעין תרבותי" (cultural intelligence), אלא שלמרות הקשר המהותי ביניהם, מדובר בשני מושגים שונים. האינטליגנציה התרבותית מתייחסת ל"יכולת קוגניטיבית

9 Yvette Clinton, Virginia Foran-Cain, Julia Voelker McQuaid, Catherine E. Norman and William H. Sims, *Congressionally Directed Assessment of the Human Terrain System* (CNA's Center for Naval Analysis, 2010), p. 15, <https://info.publicintelligence.net/CNA-HTS.pdf>.

10 King et al., "HTS Training and Regulatory Compliance", p. 16.

11 McFate and Fondacaro, "Reflections on the Human Terrain System", p. 63.

12 *Joint Doctrine Note 4/13 – Culture and Human Terrain*.

13 *Cultural intelligence and the United States military* (Washington, D.C.: Center for Advanced Defense Studies, 2006), [https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/conference/papers/2015/Human%20Terrain%20System%20\(for%20PSA\).pdf](https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/conference/papers/2015/Human%20Terrain%20System%20(for%20PSA).pdf).

ופסיכולוגית של יחידים או קבוצה להסתגל, לבחור ולעצב סביבה תרבותית שונה".¹⁴ אינקסון ותומס הגדירו אינטליגנציה תרבותית כ"יכולת, מיומנות וגמישות להבנה וללמידה של תרבות, עיצוב הדרגתי של האדם גללות אהדה לתרבות [שונה משלו], והפיכת התנהגותו למכילת ונאותה יותר בקשרי הגומלין עם תרבויות אחרות".¹⁵ אינטליגנציה תרבותית היא אחד מהכלים החשובים ביותר לפיתוח מודעות תרבותית. לעומת זאת, מודיעין תרבותי מתייחס לתפקוד המבצעי הצבאי של איסוף וניתוח מידע על זירה ויריב, שפרשנותם מושפעת מהיבטים תרבותיים. אינטליגנציה תרבותית הינה דרישה הכרחית עבור מודיעין תרבותי, בשל הצורך להבין את ההקשר ואת ההבדלים בין צד אחד ובין יריבו, והיא חיונית עוד יותר בהקשר של "מלחמה בקרב אנשים".¹⁶

אינטליגנציה תרבותית מאפשרת את היכולת לעסוק במערכת התנהגויות הכוללת שפה, יכולות בין־אישיות ועוד. רכישת אינטליגנציה תרבותית אינה תהליך קבוע או מוגדר, אלא תהליך למידה מתמשך באמצעות חינוך וניסיון, המשולבים עם יכולתו של הפרט לקלוט צרכים של סביבות שונות. אלה מאפשרים לא רק לרכוש ידע על תרבויות אחרות, אלא גם לפתח את היכולת להבין תרבויות אלו. הבנת תרבויות אחרות מאפשרת לצפות צרכים ולעשות צעדים הכרחיים לקראתם, להכיר רמזים תרבותיים דקים וליצור תקשורת, לנהל משא ומתן ולמצוא פתרונות.¹⁷

מודיעין תרבותי

המודיעין התרבותי עוסק בארגון רציונלי של פוליטיקה מקומית, בהבנת קודים וצרכים תרבותיים ובסדר הפנימי של הרשתות החברתיות. מודיעין זה נועד לא רק לזהות איומים, אלא גם להבין הזדמנויות לקידום שינוי פוליטי. לכן, המודיעין התרבותי צריך להתבסס על הבנה רחבה של הממדים הפוליטיים והחברתיים של זירת העימות.¹⁸

ביחסים הבין־לאומיים, מודיעין תרבותי מוגדר כ"ניתוח של חברות, פוליטיקה, כלכלה ודמוגרפיה, המספק הבנה על אנשים או על היסטוריה, מוסדות, פסיכולוגיה, אמונות והתנהגויות של מדינות". סכסוכים מודרניים, כמו למשל בעיראק ובאפגניסטן, מחייבים את הצבא לשים דגש על האוכלוסיות המקומיות, המהוות את התחום

Michael and Kellen, "Cultural Intelligence for Peace Support Operations", p. 170. 14

David C. Thomas and Kerr Inkson, "Cultural Intelligence: People Skills for a Global Workplace", *Consulting to Management* 16, no.1 (2005): 5-9. 15

Michael and Kellen, "Cultural Intelligence for Peace Support Operations", p. 170. 16

Todd J. Clark, *Developing a Cultural Intelligence Capability* (Kansas: Fort Leavenworth, The Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College, December 2008). 17

Michael and Kellen, "Cultural Intelligence for Peace Support Operations", p. 162. 18

המשמעותי במלחמה בטרור ובמלחמות הגלובליות.¹⁹ הפקת מודיעין תרבותי ברמה גבוהה מחייבת את גורמי האיסוף והמחקר להשתחרר מגישות אתנוצנטריות, המייחסות ערך או משמעות אוניברסלית לערכי החברות מהן הם מגיעים, ולגלות פתיחות ורגישות לתרבויות האחרות.

במאמר ביקורת שכתבה דינה רזק נגד הלך החשיבה האתנוצנטרי של סוכנויות ביון במערב לאורך העשורים האחרונים, היא מסבירה כי חוקרי מודיעין שם מתקשים עד היום להתייחס להרגלי תרבות מסוימים בקרב החברה הערבית-מוסלמית, כגון לתפקיד האסלאם בחברה, לשימוש הדומיננטי בטרוריקה, למוטיבציה פוליטית ולתפקיד המשמעותי של תחושת הכבוד.²⁰ לדבריה, האלטרנטיבה לידע תרבותי היא מצב שבו שולטים ערכים, דוקטרינות ואמונות אוניברסליים המושפעים מהמערב, לפיהם יש להתיישר ברמה הרעיונית והתפיסתית, כמו מושגים חד-ממדיים של "דמוקרטיה", "חופש" ו"רציונליות". לטענת רזק, הסכנה של אוניברסליזם מחזקת את הצורך והחשיבות שקהילות מודיעין יקדישו מאמצים נוספים ללימודי תרבות.²¹ החשיבות שבהבנת תרבותו של היריב על ידי סוכנויות המודיעין באה לידי ביטוי משמעותי יותר בזירה המודרנית של "מלחמה בקרב אנשים". בזירה זאת חלות מגבלות על הפעלת הכוח, ואיכות שיתוף הפעולה בין השחקנים הצבאיים ובין השחקנים האזרחיים (האוכלוסייה האזרחית, ארגונים לא ממשלתיים וארגונים בין-לאומיים) תלויה ומושפעת הדדית. מכיוון שכול השחקנים בזירה נחשבים למפיקי מודיעין, נדרשת שפה משותפת בין כולם, שתוביל לשיתוף פעולה פורה. מדובר, בין השאר, בארגונים לא מדינתיים, במשטרה ובמגזר הפרטי, האוספים ומפיקים מידע הנדרש למודיעין, אך עדיין לא שותפים מלאים בזירות העכשוויות.²² כוחות הצבא, הפועלים להשגת מטרתם, חייבים להבין את ההקשר הפוליטי והתרבותי ולהתאים את הדוקטרינה והאמצעים הצבאיים להקשר זה ולסביבה שבה הם פועלים. אחד הכלים החשובים ביותר לצורך זה הוא המודיעין. משום כך, האמצעים והשיטות של המודיעין חייבים להתאים להקשר הפוליטי בזירה ולאופי הדינמי שלה. גורמים שמפקדי הצבא רגילים לפעול מולם בזירה צבאית מסורתית, אינם דומים לאלה שמולם פועל הצבא בקרב אוכלוסייה אזרחית.²³

Clark, *Developing a Cultural Intelligence Capability*. 19

Dina Rezk, "Orientalism and Intelligence Analysis: Deconstructing Anglo-American Notions of the 'Arab'", *Intelligence and National Security* 31, no. 2 (2016): 226.

שם, עמ' 244-245.

Michael and Kellen, "Cultural Intelligence for Peace Support Operations", p. 162. 22

Kobi Michael, "Doing the Right Thing the Right Way: The Challenge of Military Mission Effectiveness in Peace Support Operations, in a 'War amongst the People' Theatre", in *Cultural Challenges in Military Operations*, eds. Cees M. Coops and Tibor Szvircsev Tresch (Rome: NATO Defense College, October 2007), pp. 254-263, <https://www.ciaonet.org/attachments/381/uploads>.

מומחי מודיעין נדרשים להבין את התרבות, השפה וסביבת הסכסוך, וכן שאיסוף מידע בסוג כזה של זירה מחייב מעורבות אינטנסיבית בקרב האוכלוסייה המקומית. מדובר בקבוצת אנשים שהיא ברזמנית גם הזירה (סביבת הפעולה הצבאית), גם המטרה (הן לצורך ערעור התמיכה בגורמי הטרור והגרילה הפועלים בחסותה ובתמיכתה, והן לצורך ביסוס הלגיטימציה והתנאים לשיתוף פעולה עם כוחות הצבא נגד גורמים אלה) וגם מקור חשוב למודיעין.²⁴

מורדים, ובכללם ארגוני טרור וגרילה מאזור מסוים, מבינים את התרבות המקומית טוב יותר מכול כוח לוחם זר. לכן, יש להם יתרון משמעותי על כוח הלחימה הזר בכול הנוגע להיטמעות בקרב האוכלוסייה ולפעילות בחסותה ובסיועה. כדי להבטיח שכוח המשימה הצבאי יצליח בהשגת תמיכתה של האוכלוסייה המקומית, עליו להבין אותה ואת תרבותה באופן שיאפשר להפעיל את מנגנוני ההתערבות ושיתופי הפעולה הנדרשים אתה לצורך החלשת כוחות הגרילה והטרור, לערער את בסיס התמיכה שלהם בקרב האוכלוסייה המקומית²⁵ ולעצב (בשיתוף עם גורמי הכוח וההשפעה בקרב האוכלוסייה המקומית) מבנה חברתי-פוליטי שיאפשר התמודדות עצמאית של אותה אוכלוסייה עם כוחות אלה לאורך זמן.

ערן זהר, המתייחס לתפקוד המודיעין הצבאי הישראלי לפני "האביב הערבי" ובמהלכו, טוען כי ניסיון של סוכנויות מודיעין, דוגמת אגף המודיעין בצה"ל, להבין את האויב, אינו יכול להצליח כל עוד חוקרי מודיעין אינם מבינים את התרבות והשפה הערבית: "העבודה הקשה והמתירה של לימוד האויב, והניסיון להבין את כוונותיו, אינם צריכים להידחק הצדה מפני האפשרות הקלה יותר של הגדרת רציונל האויב".²⁶ לטענתו, "סוכנות מודיעין מרוויחה מחוקרי מודיעין שצוברים הבנה מעמיקה ואינטימית של מדינת המטרה ומכירים את ההיסטוריה שלה, תרבותה ומסורותיה. כישורים אלה עשויים לסייע בחיזוי מהפכות".²⁷

הניסיון של ארצות הברית בעיראק ובאפגניסטן חשף את האופי הבעייתי של המפגשים התרבותיים בין כוחות משימה ובין אוכלוסיות מקומיות, כאשר כוחות המשימה האמריקאיים התקבלו על ידי המקומיים כזרים וכפולשים.²⁸ רוברט מיהארה אף טוען כי עצם הפלישה האמריקאית לאפגניסטן ולעיראק חשפה

24 שם.

25 *Insurgencies and Countering Insurgencies*, FM 3-24/MCWP 3-33.5. (Washington DC: Department of The Army, May 2014), http://www.marines.mil/Portals/59/MCWP%203-33.5_Part1.pdf.

26 Eran Zohar, "Israeli Military Intelligence's Understanding of the Security Environment in Light of the Arab Awakening", *Defence Studies*, 15 no. 3 (2015): 20.

27 שם, עמ' 26.

28 Richard Burchill, "Jihadist Insurgency and the Prospects for Peace and Security", *Small Wars & Insurgencies* 27, no. 5 (2016): 958-967.

חוסר הבנה של ממשל בוש את ההתפתחויות הפוליטיות בעולם ואת הנושא של "בניית מדינה" (state building) בשתי מדינות אלו. לדידו של מיהארה, המדיניות והאסטרטגיה האמריקאיות נבעו מנקודת מוצא, לפיה אידיאולוגיות דמוקרטיות וליברליות מתאימות לשינוי פני החברה במדינות שונות בעולם, ובכלל זה בעיראק ובאפגניסטן. אלא שמגזרים רבים בקרב החברה המקומית לא היו מעוניינים לקחת חלק בחזון של ממשל בוש ל"בניית מדינה", והתנגדו לערכים הדמוקרטיים והליברליים שהאמריקאים ביקשו לקדם.²⁹ גם ההצלחה המוגבלת של ארצות הברית בלחימה נגד התקוממות וטרור של האסלאם הקיצוני באפגניסטן ובעיראק, ולאחרונה גם נגד "המדינה האסלאמית" בעיראק ובסוריה, נובעת מחוסר ידע ומהיעדר הבנה של מערכת האמונות (בעיקר הדתיות) המניעה את הטרור האסלאמי (הג'יהאדיסטי-סלפי) ושל הסיבות להצלחתו לגייס פעילים, תמיכה מקומית ומשאבים.³⁰

היעדר בסיס דתי באידיאולוגיה הפוליטית המערבית המודרנית אינו מבטל את חשיבות הדת בתרבויות אחרות. אידיאולוגיה דתית היא, ככול הנראה, הגורם החשוב ביותר שבו המערב צריך להתמקד ככול שהדבר נוגע לתנועות התקוממות ג'יהאדיסטיות, ולפחות לנסות להבינו טוב יותר. לחימה נגד התקוממות אינה מסתיימת תמיד בתבוסה צבאית ברורה של המתקוממים ותומכיהם, אך יחד עם זאת, יש צורך להבטיח הישגים משמעותיים בלחימה כזאת, שיאפשרו רגיעה ומניעת התקפות עתידיות נוספות של המתקוממים.³¹

מאבק יעיל בהתקוממות ג'יהאדיסטית מחייב אמנם את המערב לגבש אסטרטגיה צבאית ולהפעיל כוח צבאי, אך בה בעת לכוון את המאמצים גם נגד האידיאולוגיה המניעה קבוצות טרור. לצד ההתמקדות בנושא האסטרטגי, חשוב להבין מי הם האנשים העוסקים בטרור האסלאמי ומה מושך אותם להצטרף למאבק האסלאמי. האתגר הניצב בפני המערב בעימותים מסוג זה הוא פיתוח היכולת "לכבוש" את הלבבות ואת התודעה של האוכלוסייה (hearts and minds).³² המאבק לכיבוש הלבבות והתודעה, בפרט של האוכלוסייה הצעירה, נתקל באתגר משמעותי מצד ארגוני טרור, כמו "המדינה האסלאמית", המנצלים את עידן האינטרנט והרשתות החברתיות לפעילות מודיעינית תרבותית. מטרתה של פעילות זו היא לא רק לגייס פעילים באמצעות דעת הקהל, אלא גם להפוך את הטרור לפופולרי, לנחשק ולדרך חיים שתהווה מודל לחיקוי.³³

Robert Mihara, "The Inutility of Force", *Infinity Journal* 5, no. 3 (2016). 29

Burchill, "Jihadist Insurgency and the Prospects for Peace and Security". 30

שם. 31

Smith, *The Utility of Force*. 32

Javier Lesaca, "On social media, ISIS uses modern cultural images to spread anti-modern values", *Brookings Institution*, September 24, 2015, <https://www.brookings.org>.

יתרה מזאת, חלק לא מבוטל מהתמונות וקטעי הווידאו ש"המדינה האסלאמית" משתמשת בהם כדי לפתות ולגרות את האוכלוסייה הצעירה בעולם הערבי והמוסלמי במטרה לתמוך בארגון או להצטרף אליו ולקחת חלק בפעילותו, לקוח ישירות מהתרבות המודרנית של המערב, המוכרת היטב לקהל הצעיר מסרטי קולנוע, ממשחקי מחשב ומקליפים פופולריים. באופן פרדוקסלי, ארגוני הטרור משתמשים בתרבות ובמיתוג המערביים המודרניים לקידום ערכים ותרבות המנוגדים לאלה של המערב.³⁴

הבנת התרבות של האוכלוסייה המקומית חשובה ותורמת משמעותית גם להתמודדות עם התקפות של "זאבים בודדים", כלומר עם פעולות טרור של יחידים שאינם קשורים או מזוהים באופן רשמי עם ארגון טרור זה או אחר או פעילים במסגרתו, אך לעתים משייכים עצמם לארגון כזה בסמוך לפיגוע, במהלכו או לאחריו. זאת, מתוך הזדהות עם רעיון שהוא מבטא ובמטרה להגביר את התהודה של מעשה ההקרבה והשפעתו על דעת הקהל.³⁵

החלטת המפגע הבודד, שהושפע ממסרים ורעיונות קיצוניים, לצאת לפיגוע עצמאי מתקבלת בתהליך שבינו לבין עצמו, ולרוב בלוח זמנים קצר, דבר שמקשה מאוד על סיכול הפיגוע. ואולם, ניתן עדיין לאתר סימנים מעידים אצל בודדים או קבוצות קטנות לפני ביצוע פיגועים, כמו ביקור במדינות בהן פועל ארגון טרור, מעורבות בפעילות פלילית ומעצרים קודמים של המפגע, או נראות בולטת ברשתות החברתיות. "לצורך איתור הסימנים והרמזים, ועל מנת לנסות להיכנס לראשם של המפגעים הפוטנציאליים, לא די באמצעים טכנולוגיים, אלא יש גם צורך בהבנת הלכי הרוח, 'בתי הגידול', רקע סוציו-אקונומי וגורמים סביבתיים. אלה מחייבים הבנה תרבותית, שפתית ומנטלית".³⁶

הארגון הצבאי, כארגון היררכי ומשמעתי, מתנהל על פי עקרונות המבדלים אותו מארגונים אחרים, ובעיקר מארגונים אזרחיים. ההתבדלות מהחברה האזרחית בסביבה זרה ועוינת הופכת למכשול משמעותי בפני היכולת לפתח ולשכלל את המודיעין התרבותי. זה מחייב, כאמור, התערות בקרב האוכלוסייה ומגע קרוב אתה לצורך היכרות והבנה מעמיקה שלה. חובה להשיג יעדים אלה כדי שניתן יהיה להגיע ליעילות במילוי משימות הצבא, במיוחד בזירה מורכבת כמו זו של "מלחמה בין אנשים". סוג כזה של לחימה דורש פתיחות לאמצעים צבאיים אסטרטגיים

edu/blog/techtank/2015/09/24/on-social-media-isis-uses-modern-cultural-images-to-spread-anti-modern-values/

34 שם.

35 שלמה מופז, "אתגרי המודיעין בעידן הטרור", *Israel Defense*, 28 ביולי 2016.

36 שם.

שונים ומגוונים, וביניהם צורות ומקורות מגוונים של מודיעין, כמו מודיעין תרבותי, שחלקם נמצאים מחוץ למרחב הצבאי.³⁷

החיבור הטבעי בין אינטליגנציה תרבותית למודיעין תרבותי

כוחות צבאיים הפועלים בזירת הלחימה המודרנית מתמודדים עם ארגוני טרור או גרילה הפועלים בתוך סביבה אזרחית ומשתמשים באזרחים כמגן אנושי. התפתחות מורכבת זו של צורת המלחמה מאלצת את כוחות הצבא המערביים להתאים את הדוקטרינות ואמצעי הפעולה שלהם לאתגרים החדשים, כדי להתמודד אתם בצורה תכליתית.³⁸

השינויים בזירת הלחימה ובפעילות הצבאית הגבירו את החשיבות שבהכרת תרבותה של האוכלוסייה המקומית אתה מתמודדים הצבאות השונים, ושל צרכיה, וזאת כאמצעי להצלחת המשימה הצבאית. את המענה לצורך זה אמורה לספק עבודת המודיעין. תנאי הכרחי ליכולת להגיע למודיעין מהימן ואיכותי שתורם להצלחת המשימה הוא שיפור, פיתוח והטמעת אינטליגנציה תרבותית בקרב הצבא, ובעיקר בקרב הכוחות בשטח, לצורך הפקת מודיעין תרבותי.

במצבים המתוחים והמורכבים המאפיינים את הלוחמה המודרנית, אינטליגנציה תרבותית הופכת לכישור הכרחי בקרב מפקדים וקצינים בכירים הפועלים בזירה. אינטליגנציה תרבותית, המאפשרת "יכולת להיות תכליתי בקשרי גומלין עם אנשים מתרבות שונה", הופכת לפלטפורמה הקוגניטיבית לקליטת מידע, להבנתו ולהתקשרות עם האוכלוסייה והמוסדות המקומיים, כמו גם עם ארגונים אזרחיים הפועלים בזירה המקומית.³⁹

אחד האתגרים התרבותיים הבולטים אתם נדרשו כוחות צבא מערביים להתמודד היה המפגש עם חברות ואוכלוסיות (מוסלמיות ברובן) במדינות ערביות-מוסלמיות ובמדינות מוסלמיות שאינן ערביות (לדוגמה, אפגניסטן). הדת והעדיות ממלאות תפקיד חשוב הרבה יותר בחברות מוסלמיות בעולם הערבי מאשר בעולם המערבי. העובדה שהעולם הערבי, בניגוד לעולם המערבי, לא עבר תהליך חילון וכי בדור האחרון אף גבר משקלה של הדת ברוב מדינות המזרח התיכון, מקשה מאוד על היכולת להעריך את התנהלותן של החברה והתרבות הערבית במונחים של "ריאל-פוליטיק" ועל פי ההיגיון המערבי.⁴⁰ תשתית ידע כתוצר של המודיעין התרבותי תאפשר יכולת גבוהה יותר בשקלול "הציווי הדתי והמוטיבציה שהוא מייצר, וגם

Michael and Kellen, "Cultural Intelligence for Peace Support Operations", pp. 37 262-263.

38 שם, עמ' 168.

39 Michael, "Doing the Right Thing the Right Way", pp. 259-260.

40 אפרים קם, "המזרח התיכון כאתגר מודיעיני", **עדכן אסטרטגי**, כרך 16, גיליון 4 (ינואר 2014), עמ' 83-93.

של המתח בין הציווי הדתי לאילוצי המציאות". בהיעדר מתודולוגיה מפותחת של מודיעין תרבותי ותשתית ידע מספקת ורלוונטית, אין במערב "הבנה מספקת לתפקיד הפוליטי והחברתי שממלאות הדת, העדתיות והשבטיות, המשפיעות על הסדר המדינתי ולעתים פוגעות בו". המערב מתקשה להתמודד עם אוכלוסיות ערביות ומוסלמיות, כפי שניתן להיווכח בהסתבכות האמריקאית בעיראק, שם ארצות הברית לא הבינה את תפקיד העדתיות במדינה הכבושה ואת הבסיס המדינתי הרעוע שנוצר בה עם כינונה.⁴¹

התפתחות תחום התכסית האנושית – הניסיון האמריקאי הצורך במערכת התכסית האנושית

מערכת התכסית האנושית בצבא ארצות הברית היא ביטוי רחב למבנה הארגוני ולתהליכי העבודה הדרושים לביצוע מחקר שטח אתנוגרפי ולפיתוח תשתית הידע המסייעת לכוחות צבאיים במבצעים ביטחוניים וביישוב סכסוכים או ניהולם. המחקר האתנוגרפי מתבצע על בסיס נתונים הנאספים בשטח על ידי צוותים קטנים, הכוללים אנשי מדעי החברה המתערים בקרב האוכלוסייה המקומית וחוקרים את מאפייניה. הם עושים זאת באמצעות ראיונות וסוגים שונים של קשרי גומלין עמה.⁴²

במהלך השנים בהן מופעלת מערכת התכסית האנושית בצבא האמריקאי הוצבו בה יותר מאלף אנשי צוות. העלות הכוללת של הפעלת המערכת הגיעה בשנים 2007–2014 לסכום של כ־750 מיליון דולר, מה שהפך אותה להשקעה הגדולה ביותר בפרויקט מתחום מדעי החברה בתולדותיו של הממשל הפדרלי.⁴³ הכוחות האמריקאיים שהתמודדו עם האוכלוסייה המקומית בעיראק ובאפגניסטן נדרשו להבין את מבנה הכוח בקרב אותה אוכלוסייה ולמפות את סוכני ההשפעה הפוטנציאליים בקהילה. בנוסף לכך, היה עליהם לרכוש את אמונה של האוכלוסייה המקומית ולהפחית בדרך זו את תמיכתה בארגוני המורדים, וכן לתת את המענה הנדרש לצורכי האוכלוסייה ולשפר את ביטחונה ורווחתה.⁴⁴ תחקירים שנכתבו בפנטגון בידי מפקדים שחזרו מהשטח הצביעו על קשיים ומגבלות בהפעלת הכוח, בהתמצאות במרחב ובהתמודדות עם הכוחות המורדים,

41 שם.

Richard M. Medina, "From Anthropology to Human Geography: Human Terrain and the Evolution of Operational Sociocultural Understanding", *Intelligence and National Security* 31, no. 2 (2014): 137-153.

Christopher Sims, "The Life and Death of the Human Terrain System", *Foreign Affairs*, February 4, 2016, <https://www.foreignaffairs.com/articles/afghanistan/2016-02-04/academics-foxholes>.

McFate and Fondacaro, "Reflections on the Human Terrain System", p. 65. 44

שנגרמו, בין היתר, כתוצאה מהיעדר ידע חברתי-תרבותי נדרש.⁴⁵ הצורך במערכת התכסית האנושית גבר במיוחד לאחר שמבצעי הלחימה המשמעותיים של ארצות הברית בעיראק הסתיימו במאי 2003, וייצוב המרחב האזרחי לאחר המלחמה הפך לאתגר מרכזי – מה שחייב תכנון מחדש של המבצעים וההיערכות הצבאית.⁴⁶

התכסית האנושית בצבא האמריקאי – מאפיינים ומבנה ארגוני
מערכת התכסית האנושית בצבא האמריקאי מאורגנת בשתי רמות עיקריות: הצוותים המוצבים בשטח וצוותים מקצועיים במטה בארצות הברית, המעניקים לצוותי השטח תמיכה מינהלית, אימונים, ניתוחים וטכנולוגיית מידע. צוותי התכסית בשטח ממלאים את תפקידם בארבע רמות:

- תמיכה במפקדי החטיבה.
  - תמיכה ברמת מפקדי אוגדה ומעלה.
  - תיאום המחקר והניתוח בין גורמי השטח לגורמי המטה בזירה ותמיכה מדעית-חברתית ברמת מטה הזירה.
  - ליווי מקצועי של מבצעים.
- מטה מערכת התכסית האנושית ממוקם, כאמור, בארצות הברית, ומורכב משמונה אגפים. אגפים אלה תומכים בדרגי השטח בהיבטים לוגיסטיים, מבצעיים, תורתיים-הדרכתיים ומחקריים.⁴⁷

המתח בין המודיעין הצבאי למערכת התכסית האנושית
עם סיום הקמתה ובנייתה של מערכת התכסית האנושית, התפתח דיון בתוך הצבא האמריקאי לגבי שאלת מיקומם ושילובם של צוותי התכסית האנושית במבנה הארגוני הצבאי. ההתלבטות הייתה בין מיקום הצוותים לצד התאים המודיעיניים, ובין מיקומם בתאי השפעה הלא קטלניים (הכוללים מבצעים פסיכולוגיים ויחידות אזרחיות). בסוף שנת 2008 הוחלט למקם את הצוותים בתאים הלא קטלניים.⁴⁸ ההחלטה לא לכלול אותם בתאים מודיעיניים לא טשטשה את תכליתה המודיעינית של מערכת התכסית האנושית. מידע תרבותי מסוים הנאסף, נקלט, מעובד ומנותח ביד צוותי התכסית האנושית, ויש בו כדי לתרום לביטחון היחידות והאוכלוסייה המקומית, נחשב כמודיעין צבאי לכול דבר ועניין.⁴⁹

King, et al., "HTS Training and Regulatory Compliance", p. 16. 45

McFate and Fondacaro, "Reflections on the Human Terrain System", p. 65. 46

Clinton et al., *Congressionally Directed Assessment of the Human Terrain System*, 47 pp. 15-17.

Cristopher Sims, *The Human Terrain System: Operationally Relevant Social Science Research in Iraq and Afghanistan* (U.S. Army College – Strategic Studies Institute, 2015), pp. 239-240.

שם. 49

המתח בין המודיעין לבין מחקר התכסית האנושית גבר בעקבות טקטיקת הלוחמה נגד התקוממות בסביבה אזרחית צפופה. טקטיקה זו, הנשענת על שיתוף פעולה עם האוכלוסייה המקומית בזירת הלחימה וגיוס תמיכתה בכוח המשימה ובמטרותיו, תוארה כ"חשובה להצלחה המבצעית לפחות כמו הלוחמה עצמה". הלחימה נגד התקוממות, המחייבת הבנה מעמיקה של האוכלוסייה ותרבותה, יצרה היפוך בהיררכיה של רמות המודיעין (אסטרטגי, מערכתי וטקטי). מידע שנאסף ברמה הטקטית לצורך ביצוע המשימה הצבאית בקרב האוכלוסייה האזרחית הפך לחשוב יותר מהמודיעין ברמות הגבוהות יותר.⁵⁰ היפוך זה משקף את החשיבות של פיתוח מודיעין התכסית האנושית ברמה הטקטית לצורך הפקת מודיעין איכותי ברמה המערכתית ועיצוב אסטרטגיה כוללת ורלוונטית.

הזיקה המובהקת בין המודיעין לבין המחקר התרבותי הפכה את עבודתם של צוותי התכסית האנושית לתחום אפור – בין ערוץ המודיעין ובין ערוץ מידע חברתי-תרבותי. התכנון המבצעי והצורך לשמור על ביטחון כוחות הקואליציה ועל ביטחון האזרחים באזורי עימות חייב מודיעין איכותי הניזון מהבנה מעמיקה של התכסית האנושית.⁵¹ למעשה, ניתן להגדיר את חיבור המיומנות המקצועית בין המודיעין הצבאי ובין המחקר החברתי-תרבותי כ"מודיעין תרבותי".

התפתחות מערכת התכסית האנושית בצבא האמריקאי

לאחר בדיקה ראשונית של הרעיון בשנת 2006, הוקמו והוצבו חמישה צוותי תכסית אנושית לתמיכה בחטיבות הצבא האמריקאי באפגניסטן ובעיראק. בדוח ההערכה הראשוני על הצוות הראשון שהוצב בבסיס "סאלרנו" באפגניסטן בשנת 2007, ציינו מפקד החטיבה ואנשיו כי צוות התכסית האנושית שיפר משמעותית את יכולתם של הכוחות בשטח להבין את האוכלוסייה המקומית, וכי הדבר אפשר להם לתקשר בהצלחה רבה יותר אתה. התוצאה הייתה שעוד לפני שכול חמשת הצוותים הניסיוניים הוצבו בשטח, כבר דרש הצבא האמריקאי לשגר צוותים נוספים.⁵² בעקבות ההצלחה של הצוותים הראשונים (בתחילת שנת 2007), עברה מערכת התכסית האנושית משלב "הוכחת יכולת" (proof of concept), שבוצע על ידי קבלנים חיצוניים, לשלב של "יכולת מתמשכת" המופעלת על ידי אזרחים עובדי ממשלה ומומחים המועסקים על ידי הצבא, במימון תקציב המדינה (משרד ההגנה).⁵³ המטה הכללי האמריקאי הפנים את משמעות הדרישות שבאו לידי ביטוי בדוחות על הצרכים המבצעיים (Operational Needs Statements) ובדוחות על הצרכים

50 שם, עמ' 240–241.

51 שם.

Clinton et al., *Congressionally Directed Assessment of the Human Terrain System*, 52 p. 15

King et al., "HTS Training and Regulatory Compliance", p. 16. 53

הדחופים (Joint Urgent Operational Needs Statements),⁵⁴ ופעל לתת את המענה באמצעות הקמתה של מערכת תכסית אנושית בכול דרגי הפיקוד בזירה – מרמת הגדוד ועד רמת האוגדה.⁵⁵

בתוך ארבע שנים מאז הוקמה הפכה מערכת התכסית האנושית הניסיונית מרעיון מופשט לתוכנית צבאית ממוסדת, שהורחבה מחמישה צוותים לשלושים, התקציב השנתי שלה גדל ל-150 מיליון דולר, והיא הייתה לארגון החולש על 530 אנשי מקצוע. במקביל פותחה תוכנת המיפוי של מערכת התכסית האנושית (MAP-HT Toolkit), שיושמה בעיראק ובאפגניסטן, וכן פותחה ויושמה תוכנית הדרכה ואימונים להכנת צוותי התכסית האנושית לקראת הצבתם בשטח.⁵⁶ מערכת התכסית האנושית הופעלה במוצב הטקטי הקדמי של "מבצעים ליצירת יציבות כפרית" (village stability operations), לצד הכוחות למבצעים מיוחדים (SOF – special operations forces), וזאת עד לרמה האסטרטגית. "אזרחים ואנשי צבא, ללא קשר לדרגתם או לתפקידם, הפיקו תועלת מהרמה הגבוהה של ההבנה, המודעות וההקשר שהציעה המסגרת של אנשי מדעי החברה". מאמציהם של אנשי צוות התכסית האנושית גבו מחיר בחיי אדם, כאשר ארבעה מחבריהם נהרגו במהלך פעילותם בשטח.⁵⁷

מערכת התכסית האנושית בצבא האמריקאי – מקרי בוחן עיראק

סכסוך בין היזידים ובין הממשל העיראקי והכוחות הכורדיים בעיראק איים להסלים את המצב באזור בשנת 2008. היזידים התגוררו בשטח עימות בין הכורדים ובין הממשל העיראקי. שטח זה חלש טופוגרפית על אזור של קידוחי נפט שהיה נתון במחלוקת ותחת מאבק כלכלי-פוליטי בין הממשל המרכזי בעיראק ובין הכורדים סביב משאבי הנפט ואופן הקצאתם.⁵⁸

ספרות מחקר בשפה האנגלית על התרבות היזידית הייתה מוגבלת ונדירה, בשל חשש של חוקרי מדעי החברה לעסוק בנושא זה בתקופת משטר הבעת' בעיראק. חשש זה עוד גבר לאחר נפילתו של משטר זה.⁵⁹ חוקרת מדעי החברה, ג'ניפר קלארק, היא שזיהתה והבינה את מאפייני הסכסוך שהתרחש באזור ואת

54 שם, עמ' 67.

55 Steve Chill, "One of the Eggs in the Joint Force Basket: HTS in Iraq/Afghanistan and Beyond", *Military Intelligence Professional Bulletin* 37, no.4 (2011): 11-15.

56 McFate and Fondacaro, "Reflections on the Human Terrain System", p. 64.

57 Myron Varouhakis, *Challenges and Implications of Human Terrain Analysis for Strategic Intelligence Thinking* (The Political Studies Association, Defence and Military Intelligence panel, 2015).

58 שם.

59 Sims, *The Human Terrain System*, pp. 278-280.

מורכבותו. התובנות שעלו מהמחקר החברתי-תרבותי שנערך בהובלתה באותו אזור, שבו לא הייתה נוכחות צבאית, הביאו להחלטה לחצוץ בין הצדדים הנצים באמצעות כוח צבאי של נחתים אמריקאים. כוח כזה אכן הוצב במקום ופעל להורדת רמת החיכוך בין האוכלוסיות ולצמצום האלימות.⁶⁰

אפגניסטן

חוקר מדעי החברה ממחוז פאקטיקה באפגניסטן חקר את המערכת החקלאית באזור. הוא הבין את מורכבותה של סוגיית המים באזור והמליץ לפיכך לצבא האמריקאי לקחת חלק בפיקוח על מערכת ההשקיה, שהיוותה מרכיב קריטי במערכת החקלאות המקומית.⁶¹ בעקבות מחקר זה החלה מחלקת המדינה של ארצות הברית בפרויקטים לניהול מים באפגניסטן במטרה לשפר את החקלאות, להעלות את רמת החיים ולהגדיל את התעסוקה של האוכלוסייה הגברית. אוכלוסייה זאת עלולה הייתה להצטרף למורדים אם המשבר במערכת החקלאית היה נמשך.⁶²

מסקנות מיישום מערכת התכסית האנושית בצבא האמריקאי

עשור של לחימה בעיראק ובאפגניסטן הביא מפקדים בצבא האמריקאי ואנשי צוותי תכסית אנושית להסכמה רחבה על היתרונות שיש למומחים חברתיים-תרבותיים, למידע חברתי-תרבותי ולניתוחו. מידע ומומחים אלה עוזרים להתכונן להתמודדות עם האוכלוסייה האזרחית ועם מבצעי לחימה, וכן לממשם ולהעריך את משמעויותיהם.⁶³ כך, למשל, מפקד חטיבה 56 שפעל בעיראק בשנת 2008 התבטא כלפי אנשי התכסית האנושית: "אם מישו היה אומר לי שהוא מתכוון לקחת ממני את צוות התכסית האנושית, מחלקה שלמה של חיל רגלים הייתה מתייצבת כדי לעצור אותו [...] צוות התכסית האנושית תרם בהחלט למשימות המבצעיות שלנו. הצלחנו להפוך מצבים מסוימים שבהם היינו פותרים בעיות באמצעים קטלניים, למצבים שבהם אנו משתמשים באמצעים לא קטלניים, וזאת על בסיס המידע של צוות התכסית האנושית".⁶⁴

למרות התרומה המוערכת של צוותי התכסית האנושית, לא היה בכך די. בדוח על הצרכים המבצעיים הדחופים בעיראק ובאפגניסטן (The Afghanistan and Iraq Joint Urgent Operational Needs Statement) הוצגו פערי היכולות המבצעיות: "ארצות הברית ממשיכה לפעול באפגניסטן כשהיא חסרה את המומחיות החברתית-

60 שם.

61 שם, עמ' 282.

62 שם.

63 Mark Bartholf, "The Requirement for Sociocultural Understanding in Full Spectrum Operations", *Military Intelligence Professional Bulletin* 37, no. 4 (2011): 4.

64 McFate and Fondacaro, "Reflections on the Human Terrain System", p. 64

תרבותית הנוגעת לתושבים המקומיים, את ההבנה ואת הכלים המתקדמים לביצוע איסוף מעמיק, ויזואליזציה וניתוחים של המבצעים הרלוונטיים לגורמים החברתיים-תרבותיים בשדה הקרב.⁶⁵ הפיקוד בעיראק הצהיר ש"פרטי מידע של האוכלוסייה המקומית חיוניים בזירות בהן הכוחות האמריקאיים מגבירים את פעילות הלוחמה נגד מרידות ואת מבצעי שמירת היציבות. הכוחות האמריקאיים ממשיכים לפעול בעיראק ללא ידע עדכני באשר לכללי ההתנהגות בקרב האוכלוסייה המקומית, מה שמגביל מאוד את המודעות המצבית של המפקדים ויוצר סיכונים רבים יותר לכוח".⁶⁶

במאמר תגובה למאמר ביקורתי של כריסטופר סימס (Sims) בנוגע למערכת התכסית האנושית בצבא ארצות הברית,⁶⁷ הציג תומס מנקן (Mahnken) מספר המלצות למקבלי החלטות בממשל ובצבא האמריקאי, וזאת על בסיס הניסיון שנצבר בשימוש במערכת התכסית האנושית: ראשית, לגייס יותר מהגרים ודוברי שפות זרות; שנית, לחזק את המומחיות התרבותית והחברתית על ידי הגדלת מספר הקצינים המתמחים בתחומי מדעי החברה, וזאת בניגוד לדגש הרב שמושם כיום על טכנולוגיה, הנדסה ושאר תחומים בעלי רקע מתמטי; שלישית, לחייב צוערים וקדטים ללמוד שפות זרות במסגרת לימודיהם הצבאיים; רביעית, להציע למגויסים לשורות הצבא הזדמנויות נוספות ללימוד ועבודה ברחבי העולם, לצורך התערות בתרבויות שונות ורכישת מידע וידע חשובים עליהן.⁶⁸

ביקורת והתנגדויות

מערכת התכסית האנושית הייתה שנויה במחלוקת אצל מספר גורמים בצבא ובקהילת המודיעין של ארצות הברית, וכן בקרב האקדמיה. הפולמוס שהתקיים בתוך הצבא ובמרחב האקדמי והציבורי הוביל לסיקור תקשורתי משמעותי ולדיון ער סביב השימוש במדעי החברה לצורכי הביטחון הלאומי.⁶⁹

ביקורת במערכת הצבאית

הביקורת על פרויקט התכסית האנושית בתוך המערכת הצבאית נמתחה בעיקר על ידי דרגים זוטרים בצבא האמריקאי⁷⁰ ומספר חוקרי מדעי החברה שלקחו

65 ש.ם.

66 ש.ם.

Sims, "The Life and Death of the Human Terrain System". 67

Thomas G. Mahnken, "The Military and the Academy", *Foreign Affairs*, May 6, 68 2016.

McFate and Fondacaro, "Reflections on the Human Terrain System", p. 64 69

Ben Connable, "How the Human Terrain System is Undermining Sustainable Military Cultural Competence", *Military Review* 89, no. 2 (2009): 57-64, https://www.wired.com/images_blogs/dangerroom/files/MilitaryReviewConnableApr09.pdf. 70

- חלק בפעילות המערכת. אלה טענו כי הצבא נכשל ביישום הפרויקט בשל "חוסר מקצועיות והיעדר ארגון ויכולת כללית מצד הצוות, הקבלנים ומנהלי [הפרויקט]"⁷¹. בעקבות הביקורת המקצועית, הציגו פיקולסקי, אורטון, לאמב ודייוויס מספר הבחנות ומסקנות בנוגע לתכנונה, פיתוחה ויישומה של מערכת התכסית האנושית:
- הפנטגון היה איטי בגיבוש תוכנית שנועדה לספק ידע חברתי-תרבותי למפקד כוחות היבשה. צוות התכסית האנושית הראשון הוצב יותר מחמש שנים לאחר תחילת מבצע "חופש מתמשך" (Enduring Freedom) נגד ארגון "אל־קאעדה" באפגניסטן, שהחל באוקטובר 2001.
  - מערכת התכסית האנושית שרדה רק מכיוון שלארגון חדש – "הסוכנות המשותפת למיגור איומים מאולתרים" (Joint Improvised-Threat Defeat Agency)⁷² – הייתה הגמישות להקצות משאבים לרעיונות חדשים ומבטיחים ולהגדיר את המשימה באופן רחב, לצורך השקת תוכנית עתירת כוח אדם במערכת המתמקדת בעיקר בטכנולוגיה חדשה.
  - "פיקוד ההכשרה והתורה של צבא היבשה של ארצות הברית" התקשה לעמוד בדרישות הגוברות לצוותי תכסית אנושית מצד המפקדים בשטח.
  - מערכת התכסית האנושית חסרה בסיס תיאורטי המגובה בניסיון בשטח, בו ניתן היה להשתמש כדי לעדכן את תוכנית ההכשרה ולהדריך מפקדים כיצד למצות את הפוטנציאל של צוותי התכסית האנושית.
  - מערכת התכסית האנושית שרדה בשל הערכת המפקדים את תרומתם של הצוותים שהפעילו אותה. הערכת המפקדים העידה על דלות הידע החברתי-תרבותי בקרב כוחות הצבא האמריקאי, כך שאפילו התרומה המוגבלת של מערכת התכסית האנושית התבררה כחיונית.⁷³
- סימס מוסיף על דברים אלה כי מערכת התכסית האנושית הייתה בסופו של דבר "קורבן של הצלחתה שלה". במקום להקים חמישה צוותים במהלך שנתיים, כפי שתוכנן מראש, הצבא האמריקאי הקים יותר מעשרים צוותים. כתוצאה מכך, "צוותים רבים נשלחו לשטח עם ציוד לא מספיק, ורק מספר קטן שלהם הצליח להשלים את משימותיו באופן סביר". כך, למשל, היו מקרים רבים שבהם אנשי האקדמיה לא הצליחו לערוך מחקר שיטתי ונאלצו להסתפק במצגות PowerPoint

Zenia Helbig, *Personal Perspective on the Human Terrain Systems Program*, The AAA's Annual Conference, 2007, https://www.wired.com/images_blogs/dangerroom/files/aaa_helbig_hts.pdf.

72 הכוונה במינוח זה היא לאיומים מסוג מטעני צד ודומיהם.

73 Christopher Lamb, James Douglas Orton, Michael Davis and Theodore Pikulsky, "The Way Ahead for Human Terrain Teams", *Joint Force Quarterly* 70, no. 3 (2013): 25-26, http://ndupress.ndu.edu/Portals/68/Documents/jfq/jfq-70/JFQ-70_21-29_Lamb-et-al.pdf.

שטחיות. פערי התרבות (המתודולוגית) בין האקדמיה ובין הצבא גרמו, לדברי סימס, לשיבושים רבים בתקשורת ביניהם.⁷⁴ בנוסף, היו חוקרי מדעי החברה שקבלו על היעדר נגישות מספקת לאוכלוסיות המקומיות שהיו בטיפולם, וזאת בשל הצורך של הצבא לשמור על תוכניות ההיסעים שלו בצורה עמומה שלא תסגיר אותן. היו אנשי אקדמיה שהצליחו לעבד מידע לפני תחילת המשימה, אך הקצב המהיר של הפעולות הצבאיות הגביל את יכולתם להשפיע על התכנון.⁷⁵

ביקורת במרחב האקדמי

רבים במרחב האקדמי ראו את מערכת התכסית האנושית כבעייתית ומעורפלת מבחינה אתית ואקדמית, והיו מי שתיארו אותה כלא אקדמית ולא מודיעינית.⁷⁶ רוב הטענות נגד השימוש במידע התרבותי-חברתי בשעת מלחמה התמקדו בבעייתיות של שליטה על אוכלוסיות, לוחמה פסיכולוגית או סימון אנשים למטרות כליאה, התנקשויות ושיטות אלימות אחרות, תוך הסתייעות במתודולוגיות ובחוקרים מהאקדמיה. חלק מהמתנגדים השוו בין מערכת התכסית האנושית לבין מבצעים ופעולות שנויות במחלוקת שביצעה בעבר סוכנות הביון המרכזית (CIA) במזרח אסיה ובאמריקה הלטינית. בנוסף, אותם מבקרים טענו שישנן ראיות לכך שמערכת התכסית האנושית גרמה לתוצאות הרסניות בקרב האוכלוסייה המקומית, ובכללן מעשי אלימות, חלוקה מחדש של אוכלוסיות והרעלה חקלאית. זאת, אף על פי שאין ממצאים המצביעים על כך שהמערכת פעלה או תכננה לפעול בדרך זו.⁷⁷ האגודה האמריקאית לאנתרופולוגיה (AAA) הסתייגה משימוש באנתרופולוגים במערכת התכסית האנושית, בשל מה שהיא תפסה כמיליטריזציה של התחום המדעי/אקדמי ו"שימוש לא מקובל במומחיות אנתרופולוגית".⁷⁸ במרס 2010 שלחה האגודה עצומת מחאה לבית הנבחרים ולסנאט של ארצות הברית, בה נכללו ארבע טענות עיקריות נגד מערכת התכסית האנושית:

- אין הוכחה לכך שמערכת התכסית האנושית היא תכליתית.

74 Sims, "The Life and Death of the Human Terrain System?"

75 שם.

76 *Final Report on The Army's Human Terrain System Proof of Concept Program* (AAA Commission on the Engagement of Anthropology with the US Security and Intelligence Communities, 2009).

77 Medina, "From Anthropology to Human Geography", pp. 142-143.
78 *American Anthropological Association's Executive Board Statement on the Human Terrain System Project* (American Anthropological Association, 2007).

- זוהי מערכת מסוכנת – שלושה אנשי מדעי החברה נהרגו בשטח (נכון לשנת 2009), אחרים התלוננו על הכשרה לקויה, ואילו אנשי צבא התלוננו שההגנה על צוותי התכסית האנושית מעמידה את חייהם של הלוחמים בסכנה.
- היא מבזבזת כספי ציבור.
- היא אינה אתית מבחינתם של אנתרופולוגים ואנשי מדעי החברה האחרים, מכיוון שהיא מפרה את תקני המחקר המדעי והפדרלי, לפיהם חלה חובה להסכמה של מושאי המחקר.⁷⁹

מערכת התכסית האנושית בצבא האמריקאי – מבט לעתיד

בשנת 2015 פורסמו דיווחים על סיומו לכאורה של פרויקט מערכת התכסית האנושית.⁸⁰ למרות זאת, הממשל האמריקאי אישר בתקציבו לשנת 2015 הקצאה לתוכנית ניסיונית של התכסית האנושית עבור הפיקוד הפסיפי של ארצות הברית, שאמורה הייתה להסתיים ב־30 בספטמבר 2016.⁸¹ יתרה מזאת, במארכ 2016 הצהיר פקיד בכיר במשרד ההגנה של ארצות הברית כי לא ברור מדוע הצבא האמריקאי טען שפרויקט התכסית האנושית הסתיים; לא רק שהפרויקט עודנו קיים, אלא שהצבא יוכל להרחיבו אם יוזרם אליו תקציב נוסף.⁸²

תפיסת התכסית האנושית והמודיעין התרבותי בהקשר הישראלי

ישראל עושה שימוש דומה לזה שעושה הצבא האמריקאי במערכת התכסית האנושית בהתמודדותה מול שחקנים דומים וזירות דומות במזרח התיכון – גורמי אסלאם קיצוני וארגוני טרור. ברם, לצד הדמיון, ישנם הבדלים משמעותיים בין שני הצדדים, שיש לתת עליהם את הדעת. ראשית, ארצות הברית נלחמת ביבשות מרוחקות מהיבשת האמריקאית, ואזרחיה כמעט ואינם מושפעים ממלחמות אלו בחיי היומיום שלהם. לעומת זאת, המאבק של ישראל הוא אינטנסיבי, נערך בזירות הנמצאות או בתוך מדינת ישראל עצמה או סביב גבולותיה, הינו מוחשי יותר, ונושא אופי קיומי-הישרדותי. החברה האזרחית הישראלית מעורבת במלחמות אלו ומושפעת מהן יחד עם כוחות הביטחון הישראליים, וזאת הרבה יותר מאשר מקביליהם בארצות הברית.

79 שם.

Tom Vanden Brook, "Army kills controversial social science program", *USA TODAY*, 80 June 29, 2015, <http://www.usatoday.com/story/news/nation/2015/06/29/human-terrain-system-afghanistan/29476409/>

Roberto Gonzalez, "The Rise and Fall of the Human Terrain System", *Counterpunch*, 81 June 29, 2015, <http://www.counterpunch.org/2015/06/29/the-rise-and-fall-of-the-human-terrain-system/>

Tom Vanden Brook, "725M\$ program Army 'killed' found alive, growing", *USA TODAY*, 82 March 9, 2016.

שנית, הטיפול של הסוכנויות והמוסדות האמריקאיים בנושא תרבות האויב שאתו מתמודדת ארצות הברית הוא תחום חדש יחסית. לעומת זאת, המוסדות והגופים בישראל העוסקים בהיבטים השונים של חיי היומיום של האוכלוסייה הערבית במדינה ובשטחי יהודה ושומרון ורצועת עזה הם ותיקים יותר, נמצאים במגע אינטנסיבי עם אוכלוסייה זאת וחשופים לתרבותה ומאפייניה לאורך עשרות שנים. אופי האתגרים הניצבים בפני ישראל, המנהלת אורח חיים מערבי, מחייב אותה, ככורח קיומי והישרדותי, להכיר לעומק את התרבויות השונות במרחב ואת דרכי חשיבתן. זאת, מתוך מטרה להבין טוב יותר עם מי היא מתמודדת מבחינה צבאית ומדינית ולהתארגן ביעילות כדי לתת מענה הולם לכך.

חשיבות הכרת התרבות ומאפייני האוכלוסייה המקומית על ידי צה"ל וכוחות הביטחון בישראל

במסמך "אסטרטגיית צה"ל", שפורסם באוקטובר 2015, צוין כי בין האתגרים העומדים לפתחו של הצבא נמצאים "ירידת איום הצבאות הסדירים המדינתיים ועליית האיום של ארגונים תת-מדינתיים, בלתי סדורים או סדורים למחצה, השואפים להפוך לישויות שלטוניות", וכן "פריסה והיטמעות האויב באזורים אזרחיים מיושבים"⁸³. אתגרים אלה, המעמידים את צה"ל בפני מצבים של לחימה בתוך מרחב מאוכלס בצפיפות, מחייבים אותו להכיר את התרבות של אותה אוכלוסייה, שממנה גם יוצאים ארגוני הטרור שאתם הוא מתמודד. היכרות שטחית ולא מספקת עם תרבות האויב עלולה לגרום לטעויות אסטרטגיות ומבצעיות. מתאם פעולות הממשלה בשטחים, אלוף יואב מרדכי, התייחס לשינוי באופי הלחימה בשדה הקרב. לדבריו:

האוכלוסייה היא היום מרכיב מרכזי בכל ניתוח של שטח בתפיסה הצה"לית. בעבר היו מנתחים את האויב ואת תוואי הקרקע. היום הבנת האוכלוסייה, ההיכרות, הכרת התשתית ואפשרויות הפינוי שלה הם משפיעים מרכזיים בכל מבצע. לפני מבצע אנחנו מבצעים מיפוי של אתרים רגישים [...] זה לא אומר שהוא לא יכול לפגוע במקום במידה והוא מרגיש מאוים. המרכיב של הסיוע האזרחי הוא בראש ובראשונה שיקול ערכי, כי אין לנו כוונה לפגוע באזרחים חפים מפשע, אך משימה נוספת היא לאפשר אורך נשימה כדי לאפשר לצבא לעמוד ביעדים המבצעיים.⁸⁴

83 אסטרטגיית צה"ל (תל אביב: צה"ל, לשכת הרמטכ"ל, אוגוסט 2015), http://www.idf.il/sip_storage/files/9/16919.pdf.

84 יפתח כרמלי, "המתפ"ש": האוכלוסייה האזרחית היא מרכיב מרכזי בניתוח השטח לפני מבצע", אתר צה"ל, 2 בדצמבר 2014, <http://www.idf.il/1133-21547-HE/IDFGDover.aspx>.

על חשיבותה וחיוניותה של הכרת השטח ותרבותה של האוכלוסייה המקומית על ידי הצבא עמד גם הרמטכ"ל, רביאלוף גדי איזנקוט, כשהסביר:

הנטייה הראשונית היא לטפל בהתרחשויות החדשות על ידי הכנסתן לתבניות המוכרות מן העבר. אך יש לדעת שמדובר במצב חדש, שכדי להתמודד אתו צריך להבין את זרמי העומק הפועלים בחברה הפלסטינית. צבאות וארגוני מודיעין מתמקדים בדרך כלל בשני קטבים: קוטב אחד כולל את מקבלי ההחלטות ומערכות הפיקוד של היריב, והקוטב השני את יכולותיו. זרמי עומק הפועלים אצל הצד השני הם נושא קשה להבנה, ודווקא הם המטרדים ביותר.⁸⁵

שינויים שהתרחשו בזירה הפלסטינית בשנים האחרונות חידדו עוד יותר את חשיבותו של הידע התרבותי, במיוחד של מבנה הכוח החברתי-פוליטי ומאפייני הזיקות בין קבוצות האוכלוסייה השונות. בבסיס השינויים עומדת חולשתה הפוליטית והמוסדית של הרשות הפלסטינית, שאינה מצליחה לנהל בהצלחה את השטחים שבידיה.⁸⁶ חולשה זו באה לידי ביטוי במאבקי כוח פנימיים, ובכללם אלימים, ובהתפתחות של מבני כוח אלטרנטיביים בעלי מאפיינים שונים וייחודיים לכול מרחב גיאוגרפי ו/או דמוגרפי בשטחי הרשות.⁸⁷

85 גדי איזנקוט, "אתגרי זה"ל 2015–2016", **צבא ואסטרטגיה**, כרך 8, גיליון 1 (יולי 2016), עמ' 5–16, http://www.inss.org.il/uploadImages/systemFiles/ArmyStrategics8-1.01_LtGenEizenkot.pdf.

86 להרחבה בנוגע לדפוס הכישלון המדינתי של הרש"פ ראו: קובי מיכאל ויואל גוז'נסקי, **המרחב הערבי בנתיב הכישלון המדינתי** (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל אביב, 2016), עמ' 111–122.

87 להרחבה בנושא זה ראו: פינחס ענברי, "הרשות הפלסטינית ממשיכה להתפורר", **המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה**, 26 ביוני 2016, <http://jcpa.org.il/2016/06/%D7%94%D7%A8%D7%A9%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%A4%D7%9C%D7%A1%D7%98%D7%99%D7%A0%D7%99%D7%AA-%D7%9E%D7%9E%D7%A9%D7%99%D7%9B%D7%94-%D7%9C%D7%94%D7%AA%D7%A4%D7%95%D7%A8%D7%A8/>

פינחס ענברי, "האם מתגבש כוח פוליטי פרו ירדני בהר חברון?", **המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה**, 1 ביוני 2016, <http://jcpa.org.il/2016/06/%D7%94%D7%90%D7%9D-%D7%9E%D7%AA%D7%92%D7%91%D7%A9-%D7%9B%D7%95%D7%97-%D7%A4%D7%95%D7%9C%D7%99%D7%98%D7%99-%D7%A4%D7%A8%D7%95-%D7%99%D7%A8%D7%93%D7%A0%D7%99-%D7%91%D7%94%D7%A8-%D7%97%D7%91%D7%A8%D7%95/>

פינחס ענברי, "מחנות הפליטים – איום גובר על יציבות הרשות הפלסטינית", **המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה**, 9 באוגוסט 2015, <http://jcpa.org.il/2015/08/%D7%9E%D7%97%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%A4%D7%9C%D7%99%D7%98%D7%99%D7%9D-%D7%90%D7%99%D7%95%D7%9D-%D7%92%D7%95%D7%91%D7%A8-%D7%A2%D7%9C-%D7%99%D7%A6-%D7%99%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%A8%D7%A9%D7%95/>

בנוסף לשינויים בחברה ובפוליטיקה הפלסטינית, אירועי "האביב הערבי" הביאו לשינויים גיאופוליטיים גם במדינות שונות במרחב המזרח התיכון. שינויים אלה יצרו מצב חדש לישראל, בו היא נאלצת להסתגל למציאות שבה רוב האיומים המופנים כלפיה לא באים ממדינות, אלא ממערכות וממחנות על-לאומיים ותת-לאומיים. איומים אלה נובעים מהפיצול, מהגיוון, מהמורכבות ומריבוי האינטרסים של השחקנים השונים באזור. מצב זה מחייב את המודיעין הישראלי להסתכל על המפה המזרח תיכונית באופן שונה מזה שהורגל אליו עד כה. יתרה מכך, על המודיעין הישראלי להיערך לשינויים נוספים שעשויים להתרחש, שכן המרחב דינמי ואינו יציב.⁸⁸

יעקב עמידרור מדגיש כי השינויים המשמעותיים באזורנו מחייבים "ישיבה על המדוכה, חשיבה וניסיון להבין מה צריך לשנות על מנת להתמודד טוב יותר במצב החדש שנוצר". לדבריו, המסגרות הישנות, המדינות, האידיאולוגיות, הבריתות והכללים נעלמו, והמציאות החדשה מעוצבת, במידה רבה, על ידי תהליכים סוציולוגיים עמוקים, הנובעים מהתנהגותו של ההמון ולא מהחלטות של מנהיגות בישות היררכית. חלק ניכר מהאויבים אתם מתמודדת ישראל כבר אינם מדינות. נוסף לכך הקושי הנובע מהתפתחותה של טכנולוגיה חדשה: העולם החדש בנוי על האינטרנט והסייבר, כך שהתקשורת והמחשבים יוצרים עולם מודיעיני חדש עם הזדמנויות ואתגרים רבים.⁸⁹ לדברי עמידרור, "התוצאה מבחינת המודיעין היא שחלק ניכר מהניסיון העצום שנצבר במערכת אינו רלוונטי. כך, למשל, יש חשיבות להבין היטב את המאבק בין השיעה לבין הסונה בתחילת התגבשותו של האסלאם, יותר מאשר את המאבק בין מצרים לבין סוריה לפני שלושים וארבעים שנה. תופעות חדשות מחייבות מבט אחר".⁹⁰

התפתחויות אלו משקפות את המציאות המורכבת בזירות עימות סמוכות מאוד לישראל ואת החשיבות של יצירת תשתית ידע רחבה ומבוססת על החברות הערביות, מבנה הכוח שלהן, התרבות הפוליטית והלכי הרוח בהן, וזאת לצורך הבטחת הרלוונטיות המבצעית.

בישראל פועלים שני גופים עיקריים הבאים במגע עם האוכלוסייה הפלסטינית ועם מוסדות הרשות הפלסטינית ומהווים מוקדי ידע בסוגיות הנוגעות אליהם: מפקדת מתאם פעולות הממשלה בשטחים (מתפ"ש) ושירות הביטחון הכללי (שב"כ).

88 יוסי קופרוסר, "מתאר האיומים הנוכחיים", **דיונים בביטחון לאומי**, גיליון 30 (אוגוסט 2016), עמ' 9-15, <http://besacenter.org/wp-content/uploads/2016/09/CSD30web.pdf>.

89 יעקב עמידרור, "אתגרי המודיעין", **דיונים בביטחון לאומי**, גיליון 30 (אוגוסט 2016), עמ' 23-28, <http://besacenter.org/wp-content/uploads/2016/09/CSD30web.pdf>.

90 שם.

מתאם פעולות הממשלה בשטחים

מתפ"ש אחראי לתיאום פעילות משרדי הממשלה, צה"ל וגורמי הביטחון מול הפלסטינים, תוך יישום המדיניות הממשלתית בתחומים האזרחיים הנוגעים להם. בנוסף, עוסק מתפ"ש בקידום נושאים הומניטריים, פרויקטים תשתיתיים ופרויקטים כלכליים בגדה המערבית וברצועת עזה.⁹¹ תחת מתאם פעולות הממשלה בשטחים פועל מטה, הכולל ענפים העוסקים בכלכלה, בתשתיות, בארגונים בין-לאומיים ובקשרי חוץ, וכן משרד לפניות הציבור, לשכת דובר ומשרד היועץ לענייני פלסטינים. בית הספר לתיאום וקישור של היחידה עוסק בהכשרת הדור הבא של מפקדי התיאום והקישור ובהעברת קורסים בערבית ליחידות שונות במערכת הביטחון. ביהודה ושומרון פועל תחת פיקוד המתפ"ש המינהל האזרחי, שמרכז את הפעילות מול הפלסטינים ומול היישוב היהודי שם. למול רצועת עזה פועלת מינהלת תיאום וקישור, האחראית לתיאום האזרחי, הכלכלי והביטחוני עם הצד הפלסטיני.⁹²

קורס קציני המינהל האזרחי כולל הרצאות רבות על האסלאם, החברה הפלסטינית ויסודות הסכסוך, רכישת השפה הערבית והבנת תפקדיהם של שלל הארגונים הבין-לאומיים הפועלים במרחב. לאלה יש להוסיף הקניית הבנה מעמיקה בדיני המלחמה ובמשפט הבין-לאומי, שלא פעם מהווים בסיס לפעילות צה"ל בשטחים.⁹³ קציני המינהל האזרחי במחוזות השונים מקיימים קשרים ודיאלוגים רציפים עם גורמים רשמיים של הרש"פ ועם גורמים לא רשמיים מקרב האוכלוסייה הפלסטינית. ערוצי תקשורת עם גורמים לא רשמיים בחברה האזרחית הפלסטינית מסייעים לפיתוח תשתית הידע על האוכלוסייה המקומית, וההתנהלות בין הצדדים, במקביל למגעים עם גורמי שלטון פלסטיניים, מסייעת לשמר את התיאום ביניהם, להעמיקו ולהתאימו לשינויים ולהתפתחויות.⁹⁴

ראש המינהל האזרחי ביהודה ושומרון לשעבר, תא"ל דוד מנחם, התייחס לחשיבות הידע התרבותי ותרומתו לתכלית המבצעית של צה"ל בהקשר של מבצע "שובו אחים", שבו פעל הצבא ברחבי יהודה ושומרון במטרה לאתר שלושה נערים יהודים שנחטפו ואחר כך התברר שנרצחו בידי מחבלים פלסטינים. ההבנה שהעיר חברון נחשבת לאחד מהמעוזים הבולטים ביותר של תנועת חמאס ביהודה ושומרון

91 מתאם פעולות הממשלה בשטחים, אתר צה"ל, <http://www.cogat.idf.il/896-he/IDFG.aspx>.

92 שם.

93 אנשיל פפר, "צה"ל מנסה לשפר הטיפול בפלסטינים", הארץ, 5 בנובמבר 2010, <http://www.haaretz.co.il/news/politics/1.1228496>.

94 לירן אופק, "התיאום הביטחוני (עדיין) כאן", שורטי, ביטחון בגובה העיניים, המכון למחקרי ביטחון לאומי, 12 באוקטובר 2015, <http://heb.inss.org.il/index.aspx?id=5193&Blogid=10749>.

נבעה, לדברי מנחם, מכך ש" [...] האוכלוסייה הערבית בחברון יותר מסורתית, דתית ופחות ליברלית ממה שתמצא ברמאללה, למשל, והחיבור לתנועה איסלאמיסטית כמו החמאס הוא טבעי [...] זה לא אומר שתושבי חברון הם טרוריסטים, אבל המצע התרבותי־דתי־אידיאולוגי יותר קרוב למה שהחמאס מציע"⁹⁵.

ידע תרבותי זה הביא את צה"ל להחליט לא לפגוע בשגרת חייה של האוכלוסייה הפלסטינית באזורים אחרים ביהודה ושומרון במהלך המבצע הצבאי, ולהמשיך ולנפק אישורי עבודה שם. סגן ראש מינהלת התיאום והקישור בחברון, רס"ן משה טטרו, הסביר כי אם אירוע בסדר גודל של מבצע "שובו אחים" היה מתרחש מספר שנים לפני כן, אופן הפעולה של צה"ל היה שונה.⁹⁶ את השינוי ניתן לייחס לתרומת הידע התרבותי שנבנה במהלך השנים.

שירות הביטחון הכללי

מוקד ידע תרבותי נוסף בישראל הוא שירות הביטחון הכללי. חלק מרכזי בהכשרת הרכזים בארגון מתחיל ב"אולפן" – בית הספר לשפות של השירות הקיים זה 45 שנים. במהלך הכשרתם רוכשים הרכזים מיומנות גבוהה בשפה הערבית ונחשפים לממדים שונים של ההקשר התרבותי, ובכלל זה הממד הדתי, של החברה הפלסטינית.⁹⁷ מטען הידע התרבותי של הרכזים מתפתח ומשתכלל עם הניסיון המבצעי שהם רוכשים בשטח, גם אם בשנים האחרונות מדובר ב"למידה מרחוק", בגין נגישות מוגבלת למרכזי האוכלוסייה הפלסטינית, בעיקר ברצועת עזה. במבצע "צוק איתן" התלוו רכזי שב"כ לקציני חטיבת הנח"ל במהלך כיבוש שטח בצפון הרצועה. קציני החטיבה התרשמו מאוד מרמת הבקיאיות שהפגינו הרכזים ושיבחו את היקף הידע שלהם ושליטתם בשטח, למרות שכף רגלם מעולם לא דרכה בבית חנון.⁹⁸

תרומה דומה ניתן לייחס לחוקרי שבויים, הנלווים אל הכוחות הלוחמים ואמונים על מיצוי מודיעין מחקירת שבויים בשטח, ומודיעין מעמיק ורחב יותר באמצעות חקירת שבויים המועברים למחנות שבויים בעורף. תהליכי ההכשרה המקצועית של חוקרי השבויים מקנים להם היכרות מעמיקה יחסית עם היבטים תרבותיים, ככלי נדרש להתמודדות עם נחקרים.

ראש השב"כ לשעבר, יעקב פרי, הסביר כי "אתה חייב היכרות מעמיקה עם השטח שעליו אתה אחראי. אתה צריך להיות פרופסור לתא השטח שלך, ואתה חייב להכיר את האוכלוסייה המגוונת שחיה בו מבחינה סוציו־אקונומית, כלכלית,

95 יפתח כרמלי, "שנה ל'שובו אחים': כך השפיע המבצע על האוכלוסייה הפלסטינית בחברון", אתר צה"ל, 6 בדצמבר 2015, <http://www.idf.il/1133-22312-HE/IDFGDover.aspx>.

96 שם.

97 אמיר בוחבוט, "חשיפה: עולמם הסודי של אנשי הצללים שנלחמים בטרור", וואלה, 24 באפריל 2015, <http://news.walla.co.il/item/2843137>.

98 שם.

פוליטית וחברתית. להכיר את החמולות והארגונים המשפיעים, את הרחובות ואת כל הפרטים שיעזרו לך לשלוט בשטח"⁹⁹. למרות העדויות להתפתחותה של מודעות לחשיבותו של הממד התרבותי בקרב הארגונים שתוארו לעיל, ממד זה עדיין אינו מפותח ומשפיע דיו בתהליכי עבודת המודיעין (איסוף, עיבוד והפצה) שלהם, בעיקר בהיבטים המקרו חברתיים. מהות המודיעין התרבותי טרם הוטמעה בתהליכי ההכשרה, בניין הכוח ותורת ההפעלה של המתפ"ש, המינהל האזרחי בשטחים והשב"כ, והיא גם לא תורגמה לשיתוף פעולה שגרתי, סדור ושיטתי עם חוקרים באקדמיה ולשילוב שלהם במערך המחקר המודיעיני ברמות השונות.

סיכום ומסקנות

מערכת התכסית האנושית בצבא האמריקאי נוצרה והתפתחה בשל האתגרים שהציבה הלחימה בזירות רוויות באוכלוסייה אזרחית. המעבר ממלחמה קלאסית למלחמה בטרור הג'יהאדיסטי, למבצעים נגד התקוממות ולמבצעים לשמירת שלום ביבשות ובמדינות אחרות, אילץ את הכוח הלוחם לשנות את דפוסי פעילותו. השינוי הוביל לצורך במודיעין איכותי על היריב הלא מדינתי, הפועל מתוך האוכלוסייה האזרחית ובחסותה.

הבנה מעמיקה של התרבות המקומית הפכה לתנאי הכרחי להבטחת הרלוונטיות של המשימה הצבאית. המודיעין התרבותי, כחיבור בין הידע התרבותי שנוצר באמצעות מערכת התכסית האנושית ובין המודיעין הנדרש לצורך ביצוע המשימה הצבאית, התברר כחיוני ביותר. כדי להבטיח איכויות גבוהות של מודיעין תרבותי, נדרשות מודעות ורגישות תרבותית, שהן ביטוי של אינטליגנציה תרבותית.

ההכרה בחשיבות המודיעין התרבותי הובילה את הצבא האמריקאי, הפועל בעשורים האחרונים בזירות מרוחקות (גיאוגרפית ותרבותית) ומורכבות כמו עיראק, אפגניסטן וסוריה, לפתח את מערכת התכסית האנושית. מערכת זו מושתתת על צוותים מקצועיים של אנשי מדעי החברה המצוותים לכוחות ברמות השונות, ותפקידה הוא לתרום להבנת התרבות והחברה בזירות הלחימה.

מפקדים ואנשי צוות שלקחו חלק בתוכנית התכסית האנושית הסכימו שהיא תורמת לרלוונטיות של המשימה הצבאית ולהצלחתה. אלא שלצד החשיבות שיוחסה למערכת זאת, הפעלתה עוררה גם ביקורת, הן במרחב הצבאי והן במרחב האקדמי. חרף הביקורות, ובניגוד לדיווחים על ביטול התוכנית, הודיע משרד ההגנה האמריקאי כי היא תימשך, וייתכן שאף יוקצו לה משאבים נוספים.

מאחר וסביר להניח שארצות הברית תמשיך להיות מעורבת במבצעים נגד התקוממות ונגד טרור במזרח התיכון, במיוחד לאחר עלייתה והתחזקותה של

"המדינה האסלאמית" והתחייבות הקואליציה המערבית בראשותה להשמדה, הצורך בהבנת החברה והתרבות בזירות הפעולה ימשיך להיות משמעותי. הבנה כזו יכולה להיות חשובה גם לצורך שימור הבריתות הקיימות של ארצות הברית ופיתוח יחסים מדיניים חדשים באסיה, באירופה, באפריקה ובדרום אמריקה. המודיעין התרבותי מתברר כתשומה הכרחית בעידן ה"מלחמות בקרב אנשים". למרות זאת, ולמרות ההתפתחויות המתודולוגיות, המבצעיות והארגוניות של מערכת התכסית האנושית בהקשר האמריקאי, עדיין קיימים בה פערים, והתוצרים שהיא מפיקה הם, במקרים רבים, בלתי מספקים. גם בקרב גופי הביטחון והמודיעין בישראל קיימים פערי ידע בנושאים תרבותיים, והטמעתם בתורת הלחימה ובמתודולוגיה המודיעינית אינה מיטבית. לאור מאפייני הלחימה של צה"ל בסביבות רוויות אוכלוסין, מומלץ לפתח יכולות של איסוף ומחקר, לצד מתודולוגיות ותהליכי הכשרה בתחום הידע התרבותי בזירות השונות. זאת, תוך הסתייעות באנשי מדעי החברה ושילובם הן בתהליכים והן במסגרות הארגוניות. דבר זה יאפשר פיתוח ושיפור תשתית הידע על התרבויות השכנות.